

A KÖNYV FORRADALMA

ÍRÓESZKÖZÖK ÉS ÍRÓANYAGOK
ÁBRÁZOLÁSAI A RÓMAI VILÁGBAN

SZERKESZTETTE:

GRÜLL TIBOR – SZABÓ ERNŐ

PTE | BTK

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

Sorozatszerkesztő: Grüll Tibor – Nagy Levente

A kötet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
NKFIH K 135317 sz. pályázat támogatásával jelent meg.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

A „Tekercs a kézben” – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor, tanszékvezető egyetemi tanár (PTE BTK Ókortörténeti Tanszék); tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (PTE ÁJK Római Jogi Tanszék), Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (ELTE BDPK Történelem Tanszék), Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – PTE BTK Ókortörténeti Tanszék).

<https://scrollinhand.hu>

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

A KÖNYV FORRADALMA

Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai
a római világban

Szerkesztette:

Grüll Tibor – Szabó Ernő

PTE | **BTK**

PÉCS

2024

DOI: <https://doi.org/10.15170/konyvforradalma-BTK-2024>

ISSN 1789-3755

ISBN 978-963-626-304-1 (nyomtatott)

ISBN 978-963-626-305-8 (elektronikus)

© Szerzők 2024

© Szerkesztők 2024

Borító:

Az *SIHD* 677 sírsztélé részlete (Pécsvárad, Szilágypusztá)

© Janus Pannonius Múzeum, Pécs, inv-no. 62.314.1.

© Fotó és grafika: Szabó Ernő

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Ókortörténeti Tanszék

Felelős kiadó: Dr. Bene Krisztián dékán

Technikai szerkesztő: Szabó Ernő

Nyomda: Séd Kft., Szekszárd

Tartalomjegyzék

Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken.	
Kísérlet egy gyakori ikonográfiai motívum tipológiai elemzésére	1
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
A római könyv	39
Grüll Tibor	
Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken	123
Agócs Nándor – Szabó Ernő	
Tekercsábrázolások noricumai síremlékeken	171
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról	191
Szabó Ernő	
A Sors Könyve.	
A Matronae/Parcae különleges ábrázolása és a literalizáció terjedése	
a Római Birodalom északi provinciáiban.....	223
Grüll Tibor	
Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai a phrygiai kapusztéléken	253
Grüll Tibor	
Az „arany köldöktől” az olvasóállványig.	
A papirusztekercs-olvasás kultúrája	281
Grüll Tibor – Szabó Ernő	

Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai a phrygiai kapusztéléken

GRÜLL TIBOR

Sir William Ramsay írta 1884-ben: „A római korban közönségesen kétféle síremléket használtak Phrygiában. Az egyik márványba vagy más kőbe faragott utánzata egy ajtónak. Az ajtófélfák, a két ajtószárny, a szemöldökkő, felette általában egy háromszög alakú vagy lekerekített oromzat jól látható; az ajtóra általában kopogtatót, kulcslyukat és ajtópántot is faragnak. Az ajtószárnyak paneljein gyakran az elhunyt hétköznapi életére utaló szimbólumokat ábrázolnak: kosarat, testvakarót (*strigilis*), tükröt vagy más hasonló dolgot. (...) Sok száz ilyen sírkövet láttam Phrygia minden részén, továbbá Galatiában és Pisidiában is.”¹ Ezeket a sztéléket gyakran maguk a sírfeliratok is θύρα-nak, azaz „kapu”-nak nevezik.² Ismét Sir Ramsay-t idézve: „Míg az oltár volt az a hely, ahol az élők a halottaknak járó áldozatokat elhelyezték, a kapu az élet és a halál világa közötti átjárót képezte”.³ 1986-os monográfiájában Marc Waelkens valamennyi ismert phrygiai kapusztéléket összegyűjtötte, stíluselemzéssel megállapítva regionális csoportjaikat és a műhelyeket, amelyekben készültek.⁴ Mindazonáltal a kaput ábrázoló síremlékek eredete, jelentése és funkciója továbbra is nyitott kérdés. Valószínű, hogy a sztéléket eredetileg a *tumulus*ok bejáratainál állították fel. Ute Kelp amellet érvelt, hogy az urbanizációs szempontból meglehetősen alulfejlett Phrygiában az újonnan alapított városokban a feltörekvő elitek által feltalált hagyományról van szó (invented tradition), amivel városuk „nemesi” státuszát (εὐγένεια) akarták kifejezni és legitimálni.⁵ Való igaz, hogy az 1. században a kapusztélék a phrygiai városi elit hivalkodó sírjainak részeként jelennek meg, de a 2. század folyamán sokkal szélesebb körben terjedtek el: egyebek mellett Kelet-Phrygiában is, sokkal szerényebb kivitelű síremlékek részeként.⁶ Nagy gondot okoz,

* A tanulmány első megjelenése (angol nyelven): Grill 2023.

¹ Ramsay 1884, 250.

² A „kapu” kifejezés gyakran fordul elő a phrygiai sírfeliratokon, lásd pl. θύρα (MAMA VII, 323); θύρωμα (MAMA IX, 65); cf. θύραι μὲν ἔνθα καὶ πρὸς Ἄϊδαυ ὁδοὶ (Ramsay, CB 386,232); cf. Drew-Bear 1978, 59–62. A Waelkens katalógusában „1-es sémának” nevezett típusban a jobb felső panelen egy kulcslyuk, a bal felső panelen egy ajtópánt, az alsó paneleken pedig gyakran kopogtató van kifaragva.

³ Ramsay 1884, 254.

⁴ Waelkens 1986; vö. Lochman 2003.

⁵ Kelp 2013, 71; Kelp 2015, 93–105.

⁶ A kapusztélék állítása kifejezetten phrygiai jelenség, amely ezáltal lehetőséget nyújt az etnikai határok meghúzásához is Közép-Anatóliában. A síremléktípus sporadikusan megjelenik Bithynia, Mysia, Lydia, Pisidia és Galatia tartományaiban/régióiban is, amelyeket részben szintén phrygiai népesség lakott. A kapusztélék kifejezetten gyakoriak Phrygia északi és középső részén, egyedül délen fordulnak elő ritkábban, lásd Waelkens 1986, 13–15.

hogy a legtöbb kapusztélét *spolium*ként utólagosan újra felhasználták, és rendkívül kivételes dolognak számít olyan sírkövet találni, amelynek eredeti kontextusa ismert. A kapusztélék használata a 2. század végén és a 3. század elején érte el csúcspontját, amikor is a phrygiai funerális építészet uralkodó elemévé vált.

Formai különbségeik ellenére a római kori phrygiai kapusztélék többsége a mindennapi élet különféle tárgyait ábrázolja, amelyek az elhunyt nemét, hivatását és státuszát szimbolizálják. Ezek a tárgyak többek között olyan dolgokat jelentenek, mint a könyvtekercsek vagy a *strigilisek*, amelyek az írástudásra és a *palaestra* világára utalnak – egyszerűbben szólva a görög *paideiára*.⁷ Regionális eltérések persze itt is megfigyelhetők: érdekes módon, az olyan fejlettebb településeken mint Philomelion és Aizanoi, ezek a tárgyak kevésbé gyakran tűnnek fel, mint például a Tembris-völgy rurális vidékén. Különösen a *paideia* körébe sorolható tárgyak esetében teszik fel gyakran a kérdést: vajon ezek az ábrázolások valóban pontos képet adnak-e a vidéki lakosság műveltségi szintjéről és „urbanizált” életmódjáról?⁸ Valóban irracionálisnak tűnik ragaszkodni ahhoz, hogy a *paideia* e vizuális ábrázolásainak semmi közük a valós élethez, ha ugyanakkor tényként fogadjuk el azt, hogy a mezőgazdasághoz és állattenyésztéshez tartozó a különféle szerzők (pl. metszőkés, ásó, kapa, csákány, eke, kolomp, ostor stb.) ábrázolásai az egyes szakmák „realisztikus” megjelenítései. A kapusztélék domborművei a parasztok és iparosok világát, de a polgárok öntudatát (vagy önképét) tárják eléink, még akkor is, ha ez a kép egyes régiókban inkább vágyálom volt, mint realitás.

Marc Waelkens fentebb említett katalógusában 807 kapusztélét közölt. Ezekben összesen 185 különféle íróanyag és íróeszköz ábrázolását találhatjuk meg, amelyet egy számítógépes adatbázis segítségével dolgoztunk fel.⁹ Sajnos a *Schreibgeräte*-ábrázolásokat Waelkens katalógusában csak felületesen tárgyalta: „A férfisírok gyakran utalnak az oktatásra, de megfigyelhető, hogy ezek a motívumok nagyon népszerűek voltak vidéken, például az Altıntaş-síkságon, valamint Phrygia és Lykaonia határvidékén. Az itteni vidéki lakosság nemcsak az irodalmi kultúra fontosságát emelte ki sírkövek díszítésében, hanem a névadással is kifejezte büszkeségét a hellenizációra”.¹⁰

Fő kutatási kérdésünk nemcsak az volt, hogy a phrygiai kapusztéléken milyen íróeszközök és anyagok milyen arányban láthatók, hanem az is, hogy ezek hol helyezkednek el a síremlékeken. Reméltük, hogy ez a kutatás releváns válaszokat ad a római közép-

⁷ De Hoz 2006.

⁸ Kelp 2013, 79–81.

⁹ Az adatbázishoz az AirTable programot használtuk, amely 2023-ig elérhető volt a [scrollinhand.hu](https://www.scrollinhand.hu) honlapon is.

¹⁰ „Hier betonte die Landbevölkerung nicht nur die Bedeutung der literarischen Kultur in dem Bildschmuck ihrer Grabsteine, sondern brachte ihren Stolz auf Hellenisierung auch in der Namengebung zum Ausdruck“ (Waelkens 1986, 12).

anatoliai literalizáció mennyiségi és minőségi kérdéseire.¹¹ Az ábrázolások a kapusztélék hat részén található meg: a keret, az oromzat és a két ajtószárny négy panelje. Tízféle íróeszközt és anyagot lehetett megkülönböztetni: (1) egyfülű írotábla; (2) nyitott *diptychon* (álló és fekvő formátumú); (3) zsinóron lógó *polyptychon*; (4) nyitott tekercs; (5) zárt tekercs; (6) összekötött tekercek (*chartae alligatae*); (7) *codex* zsanérral és szarvval; (8) *stylus*; (9) írotoll; (10) tolltartó.

	O	K	FB	JF	BA	JA	Σ
egyfülű írotábla	–	1	2	4	–	–	7
nyitott <i>diptychon</i> (álló)	4	4	7	1	19	4	39
nyitott <i>diptychon</i> (fekvő)	2	1	3	1	3	2	12
<i>polyptychon</i> zsinórral	1	–	1	–	1	–	3
nyitott tekercs	9	1	10	4	11	3	38
zárt tekercs	3	–	–	2	1	–	6
összekötött tekercek	1	–	–	–	1	–	2
zsanéros <i>codex</i>	10	2	4	2	2	1	21
<i>stylus</i> / írotoll	1	–	2	1	1	–	5
tolltartó	11	2	11	4	14	7	49
egyéb	1	–	–	–	2	–	3
összesen	43	11	40	19	55	17	185

O = oromzat; K = keret; FB = bal felső; JF = jobb felső; BA = bal alsó; JA = jobb alsó; Σ = összesen

Az íróanyag-ábrázolások 70%-a a kapuszárnyak paneljein, a maradék 30% pedig a kereten, illetve az oromzaton látható. Ami az ajtószárnyak négy paneljét illeti, az összes itt található ábrázolás 51%-a a bal, 19%-a pedig a jobb oldali kapuszárnyon található. Az íróeszközök ábrázolásának legáltalánosabb helye a bal alsó panel, ahol 30%-uk található meg. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy több sírkövön is látható az elhunyt házaspár, amelyeken a férfi általában a nő jobbján (szemből nézve a balján) áll.¹²

¹¹ Nicole Belayche szerint ezen a vidéken a paraszt nem jelentett egyet az írástudatlannal (Belayche 2013). Peter Thonemann a verses epítáfiumok relatíve nagy számával kapcsolatban megjegyezte, hogy „[A]z észak-phrygiai Felső-Tembris-völgy kivételével nem ismerek más olyan rurális területet a Római Birodalom keleti felében, amely ilyen mennyiségű verses feliratot termelt volna” (Thonemann 2014, 192). Ugyanakkor a phrygiai literalizáció kutatása eddig arra a kb. 150 „konfessziós felíratra” koncentrált, amely a 2–3. században keletkezett. Egyes tudósok szerint a szentélyek személyzete a hívők által elmondott elbeszélések alapján írta le ezeket a jámbor történeteket (Brixhe 1999), de Maria Paz de Hoz meggyőzően érvelt amellett, hogy a szövegeket maguk a hívők írták (De Hoz 2006).

¹² W 223, 240, 250, 400, 401, 484, 504. De vannak domborművek, amelyek csak férfiakat, vagy csak nőket ábrázolnak, és az íróanyag-ábrázolások az utóbbiak esetében is feltűnnek (lásd pl. W 226, egy *codex* a bal alsó panelen).

Ezek a síremlékeken egyértelmű, hogy a nőkhöz tartozó eszközök (tükrök, fésű, kosár, kozmetikai szerek stb.) a „női oldalon” – vagyis az oromzat, a keret és a kapuszárny jobb oldalán –, míg a férfiakhoz sorolható tárgyak (ostor, eke, *strigilis* stb.) a bal oldalon vannak ábrázolva (1. kép).¹³ Ezek a kapusztéléken a fentebb felsorolt íróanyagok és íróeszközök minden esetben a „férfi oldalon” láthatók. Ez egyben felveti annak a lehetőségét is, hogy az írószerek valamilyen módon a foglalkozásokhoz is köthetők, bár nehéz elképzelni azt, hogy a földművesek és állattenyésztők munkájához milyen módon tartozott hozzá a tolltartó, a könyvtetkercs és az írotábla. Ez a „gender bináris értelmezés” ezért sem teljesen egyértelmű, mivel a legtöbb sírsztélén nem láthatók emberábrázolások. Ráadásul a phrygiai feliratok egyik közös jellemzője – a pogányoknál és keresztényeknél egyaránt –, hogy a szokásos „női erények” mellett a szebbik nem műveltségét is magasra értékeli.

1. kép: Síremlék, amit Asinia Chrysis készített férjének, Asiniionnak, Kütahya Arkeoloji Müzesi (forrás: a szerző felvétele)

¹³ Phrygia alapvetően vidéki terület volt. A termékeny völgyekben és síkságokon árpát és búzát termesztettek, de az állattenyésztés még fontosabb volt: Hérodotos a πολυπροβατώτοι (5.49) kifejezéssel utalt az itt lakókra. A Phrygiai-felföld nyugati szélén, Axylon környékén élő emberek sírfelirataikon büszkén nevezték magukat „paraszt”-nak (γεωργός), cf. Haspels 1971, I. 311–312, no. 37; I. 314, no. 41; I. 360, no. 135. Bizonyíték erre Poliathlios sírfelirata: „Barátom, egy betűkkel telerótt követ látsz; jól nézd meg, mert ez (a kő) Poliathliost rejti, aki földműves volt” (στήλην γραμματόεντα ισορᾶς, φίλε: ἀλλὰ νόησον | οὗτος γὰρ κατέχει Πολιάθλιον ἦν δὲ γεωργός, SEG I, 459 = SGO 16/45/09, Klaneos, Kr. u. 3. század). A gabona- és szőlőtermesztés fontosságát mutatják az emlékműveken ábrázolt ekék, szántási jelenetek, gabonakalászok; valamint a metszőkések, szőlőindák és szőlőfürtök. Az állattenyésztés értékére utalnak a csordában legelésző, vagy járomba fogott ökrök, vagy ökörfejek ábrázolásai. Ezenkívül a helyiek fogadalmi feliratokat helyeztek a sírokra: περιὺπερ βοῶν (Waelkens 1977, 283–284). A juhtenyésztés is jelentős volt a Felső-Tembris-völgyben, ahol gyakran ábrázolták ezeket az állatokat. A felföld kiterjedt füves sztyeppéin kiváló lovakat tenyésztettek (Strubbe 1975; Waelkens 1977, 287).

Ritkán figyelhetünk meg közvetlen kapcsolatot a síremlékek ábrázolásai és a rajtuk lévő epitáfiumok szövege között. Egyik példa erre Severa síremléke, aki 18 évesen halt meg, és akinek apja, Clemens emelte az emlékművet (Temenouthyrai, Kr. e. 2–3. század).¹⁴ A kapusztélén íves oromzatú kettős kapu látható, a pilasztereken és a szemöldökön növényi ornamentika, a bal oldali kapu közepén egy nagy tükör, mellette kis korsó és egy fésű, míg a jobb oldali kapuban felül egy nyitott írotábla (*diptychon*), alatta pedig nyitott tekercs (*volumen*) látható (2. kép).

2. kép: Síremlék, amit Clemens készített lányának, Severának (W 371),
Uşak Arkeoloji Müzesi (forrás: a szerző felvétele)

A verses epitáfium – amelyet Clemens állított lányának, a fiatalon elhunyt Severának emlékére – közvetve utal ezekre az ábrázolásokra, mikor azt mondja:

¹⁴ Gibson 1975, 439–442. No. 4; Drew-Bear 1979, 299–301; Waelkens 1986, 148–149. No. 371; SGO III 16/08/04.

κεῖται κάλ(λ)ος ἔχουσα κρίνοις λαμπροῖσιν ὁμοία
 [Σ]ευῆρα ἦθους μὲν σεμνοῦ δι' ὃ καὶ [ἐ]κ πάντων ἐφιλήθη·
 ὀκτωκαιδέκατον ἔτος πληροῦσα πρόμοιρος ἀπῆλθεν.

(Itt) fekszik a szépséges, ragyogó liliomokhoz hasonló
 Severa, a tisztas jellemű,¹⁵ ami miatt mindenki szerette őt.
 Tizennyolc évesen, idejekorán távozott.

Elsa Gibson szerint „Severa józan, derék jelleme jól illik nevéhez, és úgy gondolom, hogy erre helyénvalóan mutat rá a költő a sírfelirat második sorában. Az elhunyt Severa ἦθος σεμνόν-jának egyik megnyilvánulása volt az írástudása, amelyet a sírköve jobb oldali kapuszárnya illusztrál: megfigyelhető, hogy az olvasási és írási képességet is külön jelzik, az előbbit a tekercs, az utóbbit a viasztáblák jelzik. Mindkettő gyakori motívum a frígiai sírköveken. Severa szépségét, amelyről a sírfelirat első sora beszél, a bal oldali kapuszárnyon látható tárgyak illusztrálják: a tükör, az üvegcsé (valószínűleg parfümhöz) és a fésű.”¹⁶ Ez a magyarázat teljesen releváns és kielégítő, ugyanakkor az olvasás = papirusztekercs, írás = viasztábla megfeleltetéssel csak fenntartásokkal érthetünk egyet. A *norcum* *librarius*-reliefek azt mutatják, hogy mind az írás, mind az olvasás motívuma egyformán kapcsolódhat mindkét íróanyaghoz. Természetesen ettől még lehetséges, hogy a nyitott papirusztekercs (*volumen*) Severa klasszikus műveltségére, olvasottságára; míg a nyitott viaszos írotábla (*tabula cerata*) valamilyen írásos tevékenységére utal.

Bár nem tudjuk, milyen ábrázolások voltak a 13 évesen elhunyt Gaianos sírkövén, a legvalószínűbb, hogy itt is közvetlen kapcsolat lehetett az ábrázolások és a sírfelirat szövege között.¹⁷

1 [ἐν]θάδε παῖς ἀταλός κε[ῖ]ται Γαϊανός, ὀδεῖτα,
 2 [ὠκ]ύμορος, τρί' ἔτη καν | [δέ]κα μὴ τελέσας·
 3 [ὄς π]ρίν τοῦ θανέειν | [θάν]ατον μαντεύσατο γράπσας
 4 [κηρ]οδόχοις δέλτοις | τοῖα παῖς μέλεος·
 5 [..]εν με λυπεῖ, καὶ θα|νεῖν ἐπέρχεται
 6 [καὶ τό]ν μάτην λυποῦν|τα κερδαίνω χρόνον

„Vándor, egy kisgyerek nyugszik itt, a korai halálra ítélt Gaianos, aki nem töltötte be a tizenharmadik életévét, és aki viasszal bevont táblákra írva megjövendölte

¹⁵ A Severa jellemzésére használt ἦθος σεμνόν csak nagy nehézségek árán fordítható magyarra, ugyanis a σεμνός sokféle konnotációval rendelkezik a görögben: „istenfélő, szent, tiszteletreméltó, nemes”; viszont a latin *severus* melléknév jelentése inkább „komoly, szigorú, józan”, sőt még a „humortalanul rideg” is beleferne. A felirat szövegében a σεμνός és a *severus* melléknévek egymást részben átfedő jelentésük miatt szójátékot adnak.

¹⁶ Gibson 1975, 441–442.

¹⁷ SGO III 16/34/26, p. 314, Dorylaeum.

halálát, a szerencsétlen gyermek: »nem bántott semmi, a halál közeleg, és megspórolom az időt, amit a hiábavaló bánatban töltenék.«”

Mielőtt azonban azt gondolnánk, hogy az iskolai műveltség csak az írotáblákhoz köthető, vegyünk egy másik síremléket, amelyet egy Kr. u. 167-ben elhunyt fiúnak készítettek.¹⁸ A sztélé központjában egy vadászcena és egy nyitott diptichon, nyeles tintatartó (*theca calamaria*), valamint egy zsinórral körütekert, felgöngyölt papirusztekercs látható. Ezen íróanyagok alatt egy metrikus sírfeliratot találunk, amely három disztichonból áll:

1 Μάξιμον ὠκύμορον με Σελεύκου παῖδα καλύπτει
 2 τύμβος, ὃς οὐ κείν' οὐ' || πατρὸς ἐμεῖο τύπος,
 3 ἀλλὰ με μητρὶ θανῶν λίπε νήπιον, ἧς Αἰδῆς με
 4 ῥ' ἔθρησαμένης κεδνῶς || ἤρπασε τὸν μέλεον,
 5 ἣ δὲ πολυστονάχοισιν ἀηδονίδεσσιν ὁμοίη
 6 μυρομένη πένθει || τὸν ταχύμοιρον ἐμέ.

„Engem, a korán elhunyt Maximost, Seleukos gyermekét, rejt ez a sír, amelyre nem az apám van rávésve, mivel ő halálakor engem kisgyermekként anyámra hagyott; Hádész nyomorultul elragadott, miután anyám gondosan felnevelt. Mint a sokat jajgató csalogányok, ő is sír bánatában miattam, aki fiatalon haltam meg.”

A szövegben szó sincs oktatásról, mégis egyet kell értenünk a szöveg kiadójával abban, hogy „Ami a domborművet illeti, a diptichont, a tintatartót és a papirusztekercset legvalószínűbben azért faragták rá, mert ezek szimbolizálják, hogy Maximus egy iskolagyerek volt.”

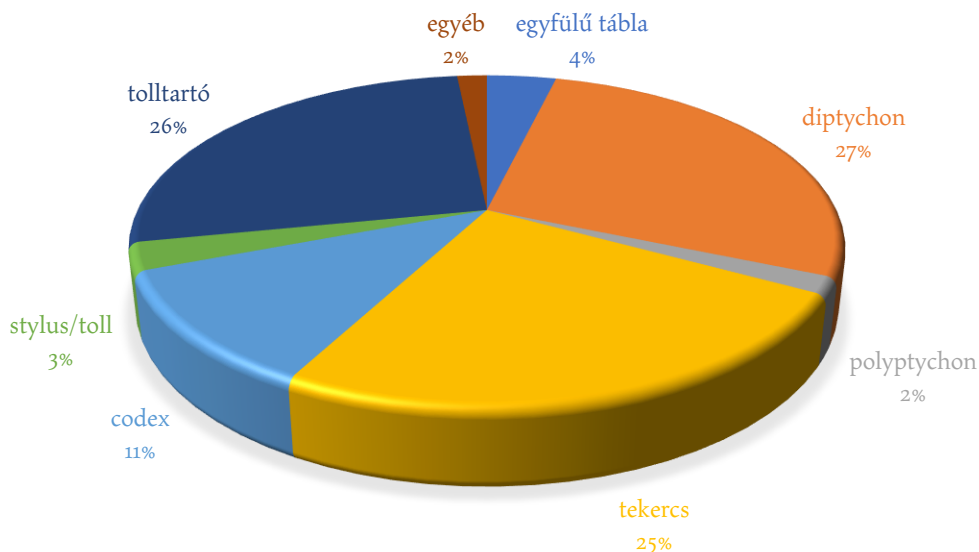
Visszakanyarodva a phrygiai kapusztélékhez, adatbázisunk segítségével láthatjuk a fent említett tízfajta íróeszköz és -anyag számszerű megoszlását. Az írotáblák ábrázolása vezet (az ábrázolások 27%-a *diptychon*, 4%-a egyfülű írotábla, 2%-a zsinóros *polyptychon*), vagyis az összes ábrázolás 33%-a ezek közé tartozik. Második helyen állnak a tolltartók 26%-kal, míg a papirusztekercsek a harmadik helyet foglalják el 25%-kal. Végül, a harmadik leggyakoribb ábrázolás, a „zsanéros-szarvas” *codex* a sztélék 11%-án szerepel.

(1) A kétszárnyú írotábla (*diptychon*) a leggyakrabban ábrázolt íróanyag a phrygiai kapusztéléken. Legtöbbször lehetetlen eldönteni, hogy viasztábláról vagy fatáblákról van-e szó.¹⁹ Méretük és tájolásuk (álló vagy fekvő) is változó. A szakirodalom általában úgy tartja számon, hogy a *diptychonok* és *codexek* az írás tevékenységhez kapcsolódnak;

¹⁸ Kileci 2020.

¹⁹ Robert Marichal az írotáblák esetében két kategóriát különböztet meg: a viasztáblát (*tablettes de cire*) és a fatáblát (*tablettes de bois*) (Marichal 1992). Az első kategória olyan táblára utal, amelynek

ám ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy az írótabláknak semmi közük sincs a költői mesterséghez vagy a szépirodalomhoz, lásd fent, Gaianos sírfeliratában.²⁰ A táblák ábrázolása általában az ajtósztelék „férfi oldalán” található, így feltételezhetjük, hogy olyan, többnyire férfiakhoz kötődő foglalkozásokra is utalhatnak, mint az állattenyésztés, a kézművesség vagy a kereskedelem.²¹ Ugyanakkor gyakran előfordulnak olyan sír-emlékeken is, amelyek csak nőket ábrázolnak.²² A *diptychon*ok ábrázolásának gyakorisága utalhat az írástudás elterjedtségére a 2. és 3. századi Phrygia vidéki területein.

3. kép: Az íróeszközök és -anyagok százalékos megoszlása a phrygiai kapusztéléken

mélyedését viasszal töltötték fel, és abba *stylusszal* karcolták bele a betűket; a második kategória egy simára csiszolt falapka volt, amelynek felületére tintába mártott tollal írtak (Bowman–Thomas 1983, 35–45). Ellentétben a viaszbevonatú táblákkal, amelyeket hosszanti oldaluknál *codex*ként összefűztek, s amelyeket messziről importáltak Britanniába, a falapokat csak egyszeri használatra szánták, és ha már nem kellett, kidobták, így ezek általában közönséges helyi fából készültek (Haran 1996, 213). Az irodalmi források arra utalnak, hogy ezeket az íróanyagokat gyors feljegyzések készítésére használták. Az ilyen típusú jegyzetfüzetekre leggyakrabban használt latin szó a *pugillaria*. Idősebb Plinius egy rabszolgával dolgozott, aki mellette állt a kezében „egy könyvvel és jegyzetfüzetekkel” (*libro et pugillaribus*), utóbbiak feltehetően írótablák voltak (cf. Plin. *Epist.* III. 5.15, lásd még Roberts 1954, 171). Plinius enciklopédiájában azt írja, hogy a *codices pugillariae* már a trójai háború előtt is léteztek (*pugillarium enim usum fuisse etiam ante Troiana tempora invenimus apud Homerum*, NH XIII.xxi.69). Itt Plinius valószínűleg a Bellerophon-táblákra utal, cf. *Ilias* VI. 168–169 (Bellamy 1989; Shear 1998). Egy álló formátumú *codex* (TabCerD XVI) részletes ismertetését lásd jelen kötetben: Szabó, *Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról*, valamint Szabó et al. 2022.

²⁰ Az irodalmi szöveget tartalmazó viaszos- és írótablákat összegyűjtötte Sourlas 2020. Mint ahogyan az várható volt: a homéroszi szövegek dominálnak az anyagban.

²¹ Az írótablák ábrázolásai funerális környezetben foglalkozásokhoz is kapcsolódhatnak: ilyen pl. a *vilicus*, az orvos, a mérnök, a kereskedő vagy a katona (Aubert 2004, Cohon 2010).

²² Pl. Waelkens 1986, 226 (*codex*). Másrészt ismerünk olyan phrygiai nőábrázolásokat is, amelyeken egyáltalán nem szerepelnek íróeszközök, lásd Uzunoğlu 2019, #1 és #5.

(2) Az írástudók egyik legfontosabb eszköze a tolltartó (*graphiarium*) volt, amely többször fémből vagy bőrből készült.²³ Latin neve, a *theca calamaria* arra utal, hogy elsősorban nádból készített tollakat tároltak benne.²⁴ Diocletianus ármaximáló rendeletében (Kr. u. 301) a *theca cannarum quinque* kifejezés szerepel, ami arra utal, hogy rendszerint öt tollat tartottak benne (*Edict. Diocl.* 10.17).²⁵ Mint láttuk, ez egy elég gyakori motívum a phrygiai sírdomborműveken – gyakorisága kismértékben meg is haladja a *diptychonokét* –, és szinte mindig egy zárt vagy nyitott tekercs közelében, vagy éppen magán egy nyitott tekercsen található (MAMA X 32; W 251, 279, 369). Mindez aláhúzza, hogy a tekercek nemcsak az olvasás tevékenységére, hanem az írásra is utalnak, különösen, ha tolltartóval együtt ábrázolják őket. Ide tartozik az is, hogy a *stylus*okat – amelyekkel természetesen az írotáblákra karcolták a szöveget – általában önmagukban (egyedül vagy párban), egy *diptychon* mellett ábrázolják (W 364).²⁶ Felmerül a kérdés, hogy vajon mit jelentenek a tolltartók ezeken a domborműveken. Hella Eckardt szerint a *theca calamaria* a késő római korban fontos státuszszimbólummá vált.²⁷ A *norcumi librarius*-domborműveken szerepeltetésük érthető, mivel itt egyértelműen foglalkozásjelzők.²⁸ Phrygiában azonban semmi sem utal arra, hogy a tolltartók a hivatalnokok vagy hivatásos írnokok síremlékeihez kötődjenek. Mivel a 2–3. századi Phrygiában az irodalom mind a pogányok, mind a keresztények között nagy tekintélynek örvendett, nem zárhatjuk ki, hogy a *theca calamaria* akár önmagában, akár egy tekerccsel vagy írotáblával együtt irodalmi műveltségre vagy irodalmi tevékenységre utal.

(3) A nyitott és zárt tekercek papiruszból vagy ritkábban pergamenből (*vellum*) készült könyveket jelölnek. A tekercek lehetnek középen nyitottak (W 785), jobbról vagy balról nyitottak (W 253), vagy zártak, az utóbbi esetben egy hengerré göngyölik össze őket (W 33). A tekercsábrázolások a hagyományos felfogás szerint az olvasás tevékenységéhez kötődnek. Ám, mint az előző pontban láttuk, a tekercek gyakran tolltartó-ábrázolásokkal együtt jelennek meg, így nem zárható ki, hogy a papiruszkönyvek egyúttal általában a *paideiára*, vagy akár magára az irodalmi alkotásra is utalnak.²⁹ Ennek ellenére nagy a valószínűsége, hogy a hétköznapi írásbeliség fő eszközei a viasszal bevont, vagy teljesen fából készült írotáblák voltak, a drágább papirusztekercek pedig ennél

²³ A tolltartókról és egyéb íróeszköz-tokokról lásd Eckardt 2018, 38–39.

²⁴ A nádból faragott írotollak régészeti kontextusáról lásd Swift 2017, 31–56, 242–243.

²⁵ Lásd még *theca calamaria aut graphiaria* (Suet. *Claud.* 35.2); *thecae et pugillares tabulae (notariorum)*, *Amm.* 28.4.13.

²⁶ Ritkán előfordul, hogy mind a toll, mind a *stylus* együtt jelenik meg, például egy Budapesten őrzött dombormű tolltartójában, egy nyitott *diptychon* mellett (MAMA X App. 1. 128, 28, cf. Lochman 1991).

²⁷ Eckardt 2018, 140–145.

²⁸ Lásd jelen kötetben: Grüll et al., *Tekercsábrázolások norcumi síremlékeken*, valamint Grüll et al. 2024.

²⁹ Az SGO III. kötetében 273 phrygiai verses sírfeliratot találunk, amelyek különféle klasszikus versmértékekben íródtak. Ezeket a metrikus epítáfiumokat általában a görög nyelv és irodalom magasabb fokú ismeretének bizonyítékaiként szokták értelmezni (Agosti 2020).

rangosabb tevékenységhez kapcsolódtak.³⁰ A tekercsek olyan irodalmi termékekre vonatkozhatnak, amelyeket könyvkereskedőktől vásároltak, vagy a könyvtárakban olvastak.³¹ Az iskolában megismert szerzők hatása a phrygiai versmondók műveiben is megmutatkozik, bár Gregor Staab eddig csak Homérosz hatását tanulmányozta és dokumentálta alaposan, ami valóban elementáris erejű volt. Azt ugyan nehéz elképzelni, hogy a phrygiai parasztok otthonaikban papirusztekercsekből álló könyvtárakat birtokoltak, egyiptomi párhuzamok alapján joggal feltételezhetjük azt, hogy a legtöbb műveltebb és magasabb státuszú phrygiai családnak lehetett egy-egy példánya Homérosz műveiből. A phrygiai epítáfiumokon egyébként Hésiodos, Pindaros, Euripidés, Menandros, Kallimachos és több más hellenisztikus költő hatását is kimutatták.³² Ugyanakkor a phrygiai kapusztélék tekercs-ábrázolásai legnagyobb valószínűséggel nem egyetlen konkrét irodalmi műre utalnak, hanem metaforikusan jelzik az irodalmi műveltséget.

Magától értetődően vetődik fel az a kérdés is, hogy a tekercsek utalhatnak-e a Bibliára a keresztény funerális emlékművek esetében.³³ Itt mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a keresztény sírfeliratokban ugyanannyi klasszikus allúziót találunk, mint a pogányokéban, ugyanakkor előbbi epítáfiumokban számos bibliai utalás is előfordul.³⁴ Lássunk egy példát, amely ugyan nem kapusztélé, hanem síroltár (*bómos*), egy bizonyos

³⁰ Bár a papirusz nem volt olyan olcsó, mint napjainkban a papír, azért a középosztály számára nem is volt hozzáférhetetlen vagy elérhetetlenül drága a Római Birodalomban (Skeat 1995).

³¹ Sajnos a római könyvkereskedelemtől csupán elszórt információkkal rendelkezők (White 2009; Gamble 2012). Mindössze egyetlen római *bybliopoláról* maradt fenn feliratos emlék (*CIL VI 9218*). Egy egyiptomi papirusz (*P.Oxy. XVIII 2192*) bizonyítja, hogy könyvek voltak forgalomban, de főként magánkapcsolatokon keresztül lehetett hozzájuk jutni. George Houston mellett érvelt, hogy „az Oxyrhynchusban talált papirusztöredékekből tudjuk, hogy a városban élő férfiak és nők irodalmi művek széles skáláját olvasták, vagy legalábbis hozzáférhettek azokhoz. 1990-ig legalább 119 különböző szerző műveinek töredékét azonosították, de ma már ennél is többet ismerünk. Azt is tudjuk, hogy Homérosz messze a legnépszerűbb szerző volt, 236 töredékről ismert, míg Hésiodosznak, a második legnépszerűbb szerzőnek, 76 töredéke maradt fenn. Cicero, Livius, Sallustius és más latin szerzők szövegei is jelen voltak Oxyrhynchusban, bár csak kis példányszámban” (Houston 2014, 84–85). A kérdés természetesen mindig az, hogy lehetséges-e az egyiptomi adatokat extrapolálni Phrygiára?

³² Staab 2018, 98–113.

³³ Patrick D. Stange 2022-ben a Torontói Egyetemen megvédett doktori disszertációjában azzal vádolt, hogy nem vagyok tisztában azzal, hogy a Biblia könyvei később kanonizálódtak, így szerinte a 2–3. századi tekercsábrázolások azonosítása a Biblia könyveivel csupán „wishful thinking” (Stange 2022, 181). Csak-hogy, amikor szövegemben a „Bibliára” utaltam, természetesen nem a mai zsidó, katolikus vagy protestáns kánon szerinti *könyvgyűjteményre* gondoltam, hanem azokra a zsidó–keresztény „szent könyvekre”, amelyek a 2–3. században is használatban voltak a zsinagógákban és a keresztény gyülekezetekben. A fenti szövegben is csak az egyszerűség és közérthetőség kedvéért utalok rájuk „Biblia” összefoglaló néven.

³⁴ Antonio Felle *Biblia Epigraphica* című katalógusában 14 közvetlen vagy közvetett bibliaidézetet regisztrált phrygiai sírfeliratokon, a valóságban azonban ennél nagyságrendekkel több létezik (Felle 2006, 227–233, nos. 489–502). A phrygiai keresztények egyik jellemzője, hogy már a 2–3. században – vagyis bőven a konstantini fordulat előtt – keletkezett sírfelirataikon is sokszor nyíltan bevallják „keresztény” mivoltukat, sőt felekezeti hovatartozásukra is gyakorta utalnak (Gibson 1978, Johnson 1994, Chiricat 2013).

Eutropios síremléke, amelynek oldalán egy tolltartó és egy nyitott tekercs ábrázolása található (4. kép). A verses epitáfium szerint az elhunyt Eutropiosnak „bölcssége nagy mértékű” (σοφίης μέτρον μέγα) volt, és Peter Thonemann szerint ezt fejezte ki vizuálisan a tolltartó és a papirusztekercs domborművű ábrázolása.³⁵ De vajon pogány vagy keresztény volt-e Eutropios? A felirat arról tájékoztat, hogy az elhunytnak „volt egy meghallgató istene, akire vágyott” (εἶχε γὰρ καὶ θεὸν ἐπήκοον ὃν πεπόθηκει, 11–12. sk.). Bár a „meghallgató isten” első pillantásra nem keresztény, hanem inkább pogány epitheton,³⁶ a ποθεῖν igének erős judeo-keresztény konnotációja van, így valószínűbb, hogy kivételesen a θεὸς ἐπήκοος is a judeo-kereszténység Egyetlen Istenére utal.³⁷ Ami „a meghallgató isten” epithetont illeti, Margaret Mitchell a legismertebb kripto-keresztény felirat, az Aberkios-epitáfium vonatkozásban hívta fel a figyelmet arra az elterjedt jelenségre, hogy a phrygiai keresztény feliratok szándékolatlan „kettős nyelvet” használnak: olyan frazémákkal, szintagmákkal, vagy akár hosszabb idézetekkel tűzdelik tele az epitáfiumokat, amelyek a pogányok és keresztények számára – még ha eltérő jelentéssel is – egyformán értelmezhetőek.³⁸ Visszatérve Eutropios sírfeliratához: a 9–10. sor furcsa, tautilógikus megfogalmazása: „megszüntette az élete végét” vagy „elaludt az élete végén” (ἀνεπαύσατο βίοτιο τελευτήν) ugyancsak jelezheti az elhunyt keresztény mivoltát, egyben újabb jó példa a pogány klasszikus és a speciálisan keresztény nyelv kontaminációjára. A βίοτιο τελευτή homérosi formula (vö. pl. *Ilias* VII, 104; XVI, 787) itt – nyelvtanilag nem egészen helyesen – kombinálódik az ἀναπαύεσθαι igével, mely utóbinak erős bibliai konnotációja van. Számos igehely utal arra, hogy a zsidó és keresztény felfogás szerint a halál egyfajta „alvó állapot”, amely megelőzi a test feltámadását az utolsó napon.³⁹ A téma természetesen igen gyakori a keresztény sírköltészetben, és nem

³⁵ MAMA XI 145, Karasandikli (Pentapolis), ca. Kr. u. 200–250. Thonemann szerint „Eutropios igyekezett megmutatni a klasszikus kultúráról szerzett tudását, de a σοφία kifejezés sokkal tágabb jelentéssel bír, és – egy keresztény számára – minden bizonnyal a Szentírás ismeretét is tartalmazza”.

³⁶ A θεὸς ἐπήκοος („meghallgató isten”) epithetont a hellenisztikus és római korban pogány istenségek igen széles körére alkalmazták. A hívők azt fejezték ki ezzel, hogy valamely istenséggel személyesebb kapcsolatot ápolnak, mivel az meghallgatta imáikat, fogadalmait. A jelenségről lásd Otto Weinreich klasszikus tanulmányát (Weinreich 1912/1969). Ugyanakkor Angelos Chaniotis szerint a kifejezés „sosem fordul elő keresztény szövegekben, és a zsidók esetében is bizonytalan” (Chaniotis 2002, 225).

³⁷ Cf. a keresztény Eutychianos részére állított feliratban: ὃς ἐπό[θ]ησε Θεὸν (Buckler–Calder–Cox 1928, 33–4, no. 250, Çakırsaz, Felső-Tembris-völgy). – A ποθέω vagy még inkább az ἐπιποθέω („vágyódni, sóvárogni vmi után”) ige alakjai sokszor szerepelnek az Újszövetségben, lásd pl. Róm 1:11; 2Kor 5:2, 9:14; Fil 1:8, 2:26; 1Thessz 3:6; 2Tím 1:4; Jak 4:5; 1Pét 2:2 (cf. Bowden 2020). – Ugyanakkor a πόθος (szexuális vágy, kívánság) kifejezésnek természetesen óriási jelentősége van a görög irodalomban és a filozófiában is Homérostól kezdődően.

³⁸ Mitchell 2008, kül. 311–315. – Reverz példa erre a phrygiai pogány „konfessziós feliratok” krisztianizált nyelve (Schnabel 2003; Belayche 2006), vagy az ugyanitt elterjedt „Hosios kai Dikaios” istennév (Ricl 1991; Peels 2015: 107–148).

³⁹ Klasszikus igehelyek az Ószövetségből: 1Móz 47:30; 5Móz 31:16; Dán 12:2. Az Újszövetségből: Apcs 7:60; 1Thessz 4:13–16.

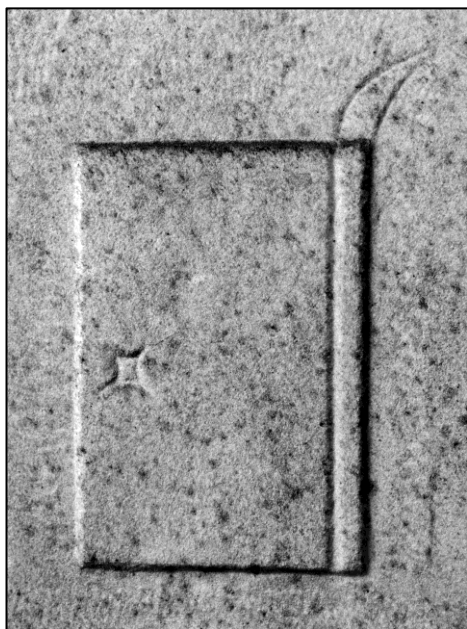
csupán Phrygiában (vö. pl. TAM V 2, 1159, Thyateira). Visszatérve eredeti kérdésünkhöz: ha Eutropios keresztény volt, miért kellene kizárnunk azt a lehetőséget, hogy a *bómos*án ábrázolt nyitott tekercs a keresztények szent könyveire utalhatna?⁴⁰

4. kép: Síroltár, amit Kyrilla készített férjének, Eutropiosnak (MAMA XI, 145), University of Oxford and Centre for the Study of Ancient Documents (forrás: mama.csad.ox.ac.uk)

(4) A phrygiai síremlékek domborművein megjelenik egy sajátos *codex*-típus, amit a szakirodalom eddig rosszul definiált. Én a „kódex zsanérral és szarvval” (codex with hinge and horn; Kodex mit Scharnier und Horn) munkacímet adtam neki. Több mint száz évvel ezelőtt az érdekes német régész, Theodor Wiegand a következőképpen írta le ezt a tárgyat, amelyet egy thyateirai síroltáron (*bómos*) figyelt meg: „Dieser Gegenstand

⁴⁰ William M. Ramsay egyik kevésbé ismert cikkében két phrygiai sírfeliratra hívta fel a figyelmet, melyeken a τὸν θεὸν σοὶ μὴ ἀδικήσεις („az Istenre [kérelek]: ne kövess el igazságtalanságot”) kriptokeresztény formula és egy-egy nyitott *diptychon* volt felvéve. Szerinte az írótablák a Bibliára utalnak (Ramsay 1905), ami még akkor is túlzás, ha tudjuk, hogy a keresztények *valamennyi* szent könyvüket *codex*be írták.

5. kép: Síroltár Thyateirából szemből, hátulról, balról és jobbról,
valamint a bal és jobb mellékoldali íróanyag ábrázolások
(forrás: Deutsches Archäologisches Institut,
Zentrale Berlin, Wiegand-Haus, fotó: Prof. Dr. Hans-Ruprecht Goette)

ist für unsere Kenntnis des antiken Buchwesens sehr wichtig. Er ist ein einseitig aufgerolltes Buch, bei welchem der Teil rechts als der Rollenstab aufzufassen ist, der in eine hornartige Krümmung ausläuft; dies ist das aus den Schriftstellern und Dichtern bekannte“ (5. kép).⁴¹ Azóta kiderült, hogy ez a típus nemcsak egyetlen példányban fordul elő. A *polyptychon*okkal szemben (hivatalos görög elnevezéssel *πυκτίς* vagy *πινακίδιον*), ahol az írótablák hosszabbik oldalának peremén furatok találhatóak, amelyekeken keresztül fűzött zsinórokkal kötötték össze azokat, ezen a *codex*-típuson megfigyelhető az előlapon egy csat,⁴² a hosszabbik oldal mentén egy zsanér,⁴³ illetve vagy a zsanérból kijövő szarv-szerű kitüremkedés, vagy a zsanér oldalán lelógó nyél.⁴⁴ A zsanéros írótablák használata a Római Birodalomban újdonság, mivel ilyeneket korábbról csak a késő bronzkori Ulu Burun-hajóroncsból, illetve Asszíriából ismertünk.⁴⁵ A MAMA szerkesztői ezt a különleges *codexet* „szíjjal ellátott zárt *diptychon*”-ként értelmezik; Marc Waelkens szerint ez egy „geschlossenes Diptychon mit Riemen” [csukott *diptychon* szíjjal], csakhogy ezek a magyarázatok nyilvánvalóan tévesek.⁴⁶

Ez a fajta *codex* nemcsak Közép-Anatóliában volt elterjedt, hanem a nyugati tartományokban is, pl. egy Aquileiában talált síroltáron, valamint egy kézművest ábrázoló bronzszobron is megtalálható (6. kép).⁴⁷ A speciális *codexet* a campaniai falfestményeken is ábrázolták, vagyis az 1. században már elterjedt volt.⁴⁸ Sajnos ilyen típusú *codex* nem került elő eddig sem Egyiptomban, sem a Közel-Keleten. Az egyetlen fennmaradt

⁴¹ Wiegand 1911, 293.

⁴² Egy öt táblából álló, csattal ellátott *codex pugillaris quinquiplex* került elő a *Trebbii* család sírjából Aquileiában (Brusin 1941; Zaccaria 2009, 293). Sok más íróeszköz-ábrázolást, valamint írótablátöröredéket is találtak ebben a fontos ókori városban (Maionica 1903). A csatokhoz lásd Eckardt 2021.

⁴³ Ramsay Uşakban másolt le egy típusa alapján Akmoneiából származó oltárfeliratot, amely Kr. u. 248/9-re datálható, és a benne található, a *Deuteronomiumra* hivatkozó átokformula alapján zsidó eredetűnek tartják (SEG XV, 807 = CIJ II 760 = IJO II 173). Az oltárkövet 2022 nyarán jómagam a Régészeti Múzeum előcsarnokában láttam Izmirben. A *bómos* bal oldalán egy tükör, jobb oldalán egy zsanéros-csatos *codex* ábrázolása látható. Az utóbbi érdekessége, hogy a zsanér gyűrűit jól láthatóan is kifaragták (összesen kilencet).

⁴⁴ Wiegand mindkettőt megfigyelte a campaniai ábrázolásokon – Theodor Birt művére hivatkozva (Birt 1907, 235) –, ahol a nyél minden bizonnyal a tekerces kivételét segítette a *capsából* (Wiegand 1911, 293).

⁴⁵ Az Ulu Burun-hajóroncsban egy kisméretű (9,5 x 6,2 cm) összecsukható puszpángfa írótablát találtak, részben megmaradt elefántcsont zsanérokkal. Valószínűleg eredetileg viaszos írófelületei voltak (Payton 1991). Tizenhat elefántcsont- és hét fatáblát találtak II. Szargon asszír király idejéből (Wiseman 1955).

⁴⁶ Waelkens 1986, no. 335, p. 135; MAMA XI, 118 (Kızılcasöğüt, Kr. u. 175–200).

⁴⁷ Lucius Iunius Gratus *actorának*, Eures rabszolgának síremlékén egy nyitott tekerces mellett egy csattal és zsanérral ellátott *polyptychon*-kódex ábrázolása látható (*InscrAgu* 696). Claudio Zaccaria szerint ez egy *codex nummularius* volt, amit könyveléshez használtak (Zaccaria 2009, 292). – A talán egy kézművest ábrázoló bronzszobor a Kr. e. 1. század közepén készült és a New York-i Metropolitan Museum of Art tulajdona (MET 1972.11.1); a különféle azonosítási kísérletekhez cf. Pollini 2019.

⁴⁸ A campaniai városok falfestményein ábrázolt „soktáblás kódexekről” lásd Meyer 2009, 572–574.

6. kép: Egy kézműves bronzszobra, New York, Metropolitan Museum of Art inv. 1972.11.1. Rogers Fund, 1972, (forrás: www.metmuseum.org)

kódexgyűjtemény: a Nag Hammadiban 1945-ben felfedezett gnóosztikus iratokból álló leletegyüttes 13 papiruszkódexe között egy sem képviseli ezt a típust.⁴⁹ Az egyetlen kivétel ez alól, úgy tűnik, maga is kivétel. Ez az ún. „Basilides-kódex” (Il libro di Basilide), amely a római Museo Nazionale delle Terme di Diocleziano-ban látható.⁵⁰ Ez az ólomból készült kódex, amelyet 2021 augusztusában személyesen is tanulmányozhattam, valószínűleg késő antik eredetű, és hét ólomlemezről készült „lapon” titkosított jelekkel írt, valószínűleg gnóosztikus szövegeket tartalmaz. A hét darab, egyenként 9 x 12 cm-es „lap” (vagyis inkább ólomlemez) egy ugyancsak ólomból készült tokban („borító”) kapott helyet. Az alsó és felső fedőlapot egy henger alakú tok kapcsolja össze, amelyben hosszában egy tengely fut végig. A tengelyen 14 gyűrű található, amelyhez a lapok egyenként 2-2 füllel csatlakoztak (7. kép). Végül, miért nevezem ezt a *codexet* kivételnek? Mert véleményem szerint ez a módszer nem volt alkalmas fa-, pergamen- vagy papiruszlapok összekapcsolására. A zsanéros *polyptychonok*at másképp állították össze: a zsanérok maguk is gyűrűkből álltak, amelyeket egy-egy kiálló „tiplivel” csatlakoztattak a fatáblák oldalába fúrt lyukakhoz. Természetesen ezzel a módszerrel csakis fából készült *író-táblákat* lehetett összekapcsolni, pergamen- vagy papiruszlapokat nem. (A hiányzó „nyél” vagy „szarv” kérdésére a 7. pontban még visszatérünk.)

(5) Az ötödik legnépszerűbb íróanyag, amelyet a phrygiai kapusztéléken ábrázoltak, az egyfülű tábla (*one-eared tablet*). Ez nem egy hétköznapi íróanyag volt, szerepe a mai hirdetőtáblákéhoz hasonló lehetett. A rövidebb oldal tetején lévő kerek fül, középen lyukkal vagy anélkül, azt a célt szolgálta, hogy a táblát szöggel rögzítsék a falhoz.

⁴⁹ Nag Hammadi-kódexek kodikológiai elemzéséhez lásd Robinson 1975 és Turner 1977.

⁵⁰ Részletes leírását lásd Bevilacqua 2012 (további szakirodalommal).

7. kép: A Basilides-kódex, Museo Nazionale Romano alle Terme di Diocleziano, Inv.-No. 65036, (forrás: a szerző felvétele)

Az egyfülű táblák (görögül δέλτος/δελτίον, πίναξ) általában meglehetősen nagyméretűek – az viaszostáblák kétszeresei vagy háromszorosai – voltak, és fehér festéssel vagy mésszel kenték be őket, ezért nevezték időnként őket λεύκωμα-*nak*. Eredetileg arra használták őket, hogy a magisztrátusok rendeleteiket, hivatalos közleményeiket, vagy egyéb nyilvános hirdetményeiket közzétegyék. A jogszolgáltatással foglalkozó magisztrátusok (*praetorok, aedilisek* stb.) hirdetőtáblái alapvető fontossággal bírtak, mert ezek határozták meg azokat az alapelveket, amelyeket igazságszolgáltatási tevékenységük során követni fognak. A *pontifex maximus* által kiadott „fehér(re meszelt) tábla” (*tabula dealbata*) különösen fontos volt abban az időszakban, amikor ez a hivatal irányította a római jogot. Minden év végén kifüggesztették a *pontifex maximus* hivatalos lakóhelyének, a *Regiának* külső falára, innen ered az *annales maximi* elnevezés.⁵¹ Amint azt a campaniai falfestmények mutatják, ezt a fajta hirdetőtáblát gyakran használták nem hivatalos személyek is.⁵² Írhattak rájuk magándokumentumokat: pl. a rabszolgafelszabadítási okiratot (ταβέλλα ἐλευθερώσεως), házassági szerződést (*tabulae nuptiales*), vendégbarátságai szerződést (*tabulae hospitalitatis*) stb.⁵³ A szakértők szerint ezeket a szerződéseket először lemeszelt fatáblákra festették, és csak a jelentősebbeket írták bronztáblákra.⁵⁴ Figyelemre méltó, hogy a híres El Bierzo-ediktum, amely egy 24,15 x 15,6 cm méretű bronztábla, nagyon hasonlít ezekre az egyfülű táblákra, mert a tetején egy 3 cm átmérőjű öntött gyűrű található. Ezt a vitatott rendeletet, amelyet meggyőzően Kr. e. 15-re datáltak,

⁵¹ Frier 1979.

⁵² Meyer 2009, 575.

⁵³ Magánszemélyek jogi vonatkozású írottábláiról lásd Meyer 2004, 27–36; a *patronatus* fontosságához lásd Nicols 2013.

⁵⁴ A szerződések közzétételének folyamatához lásd Avram 2009.

Augustus adta ki néhány hispaniai törzs érdekében, minden bizonnyal valami szembe-tűnő dologhoz szegezték nyilvános helyen.⁵⁵ Sajnos eredeti egyfűlű fatáblák nem maradtak fenn. Ennek ellenére tudjuk, hogy a magánházakban ilyen fatáblákat akasztottak ki, általában azok központi terébe, a *tabularium*ba.⁵⁶ Érdekességképpen megemlíthetjük, hogy a szubszaharai térség (Mali, Niger, Csád, Szudán) Korán-iskoláiban a tanulók mind a mai napig hasonló fatáblákra írják, vagyis inkább másolják a szent szövegeket (8. kép).⁵⁷

8. kép: Korán-szövegek másolása fatáblákra egy mauretániai iskolában (forrás: Getty Images)

(6) A phrygai kapusztélék íróeszközei és íróanyagai között a hatodik helyen állnak az írás *par excellence* eszközei, a nádtollak és *stylus*ok. A római tollakat (*calamus*, *harundo*) arra használták, hogy fekete vagy vörös tintával papiruszra, osztrakonra, fatáblákra, bőrkökre, sőt egészen ritkán falevelekre vagy akár fémlemezre is szövegek írjanak velük.⁵⁸ A phrygiai síremlékek domborművein a *stylus*okat általában a *diptychon*okkal együtt

⁵⁵ Spanyolul “El bronce de Bembibre” (*HEp* 7, 378), lásd Alföldy 2000.

⁵⁶ Meyer 2004, 27 és Badel–Le Roux 2011.

⁵⁷ Hogy ez a szokás mennyiben vezethető vissza a késő ókorra, nem tudom, de talán összefügghet azzal, hogy az egyfűlű fatáblákat a római rendeletek, törvények, határozatok (összefoglalóan *sacrae litterae*) „szent szövegeinek” közzétételére használták (Draw-Bear et al. 1977; Vessey 2004; Weisweiler 2012). A Korán-írófatáblákhoz lásd Launay 2016.

⁵⁸ Reuter–Scholz 2004, 15; Willi 2021, 38–41.

ábrázolták (W 253, 276, 364), de ritkább esetben nádtoll is előfordul, főként a nyitott és zárt tekercesek kíséretében (W 405). Mindkét íróeszköz tartozhat a tolltartókhoz (lásd a 2. pontban). A tollak nádból vagy fémből készültek, főként bronz/rézötövetből egy 10–19 cm-es kis csövet alkottak, amelynek egyik végét ferdére levágták, hogy hasított hegyet hozzanak létre. Ritkán vasból, ezüstből, csontból és elefántcsontból készült példányok is előkerülnek.⁵⁹ Nem világos, hogy mikor használták először a tolltollakat (pennákat) írásra, de használatukat a Kr. e. 6. vagy a 7. század előtt nem igazolták.⁶⁰ Írás közben a toll hegyét többször is belemártották a tintába. Egyes fémtollaknak van egy kanálszerű vége, amivel a tintát lehet keverni. A tollhegyek idővel elhasználódnak, és gyakran kell megfaragni őket.⁶¹ Kisméretű kések egy csoportját tollként azonosították. Ezeket néha az írásra vagy olvasásra utaló késnyelekkkel látták el.⁶² Régészeti kontextusban ritkán találni római tollakat. A nádtollak főleg Egyiptomban kerültek elő, egyet pedig egy hamvasztásos sírban találtak Intercisában (Dunaújváros).⁶³ Cső alakú fém tollak és tolltokok is ismertek, amelyek gyakorlatilag megkülönböztethetetlenek a tollaktól.⁶⁴ Rézötövetből készült tollakat találtak polgári és katonai helyszíneken, valamint temetőekben, főleg Olaszországban, Svájcban, Németországban és Nagy-Britanniában.⁶⁵ A római *stylus*okkal főleg viaszostáblákra írtak, de más felületekre is karcolták velük a betűket, például ólomra és fára.⁶⁶ A legtöbb *stylus* fémből készült, a leggyakrabban használt anyagok a vas és a különféle rézötvetek voltak. A kora római *stylus*okat csontból faragták, de ezek többnyire eltűnnek a Kr. u. 1. század utáni régészeti anyagból. Fából készült tollak a késő római és kopt Egyiptomból ismertek, és bizonyára más helyeken is léteztek. Vannak olyan faszárú és fém spirálhegyű íróvesszők is, melyeket gyakran neveznek „Vindolanda típusú” tollaknak. Ezeket tintával használták a Vindolandában, de alkalmasak lettek volna tollnak vagy tollszerű eszköznek is. A toll általában egy hegyből, egy nyélből (néha gallérral) és egy kiszélesedő lapos végből áll, amit „radírként” használtak. Átlagosan 11–12 cm hosszúak, és ritkán hosszabbak 15 cm-nél.

(7) Az utolsó íróanyag, amellyel jelen dolgozatban foglalkozunk, a zsinórról függő *polyptychon*, amely a keleti és a nyugati tartományokban egyaránt megtalálható a síremlékek ábrázolásain (8. kép).⁶⁷ A legtöbb kutató eddig a klasszikus irodalomból ismert *codex ansatus* fogalmával kapcsolta össze ezt az ábrázolást.⁶⁸

⁵⁹ Božič–Feugère 2004, 37.

⁶⁰ Božič–Feugère 2004, 37 cf. *Anonymus Valesianus* II. 79.

⁶¹ Swift 2017; Eckardt 2018, 112.

⁶² A bajorországi Steinheimben egy kora principátuskori temetőben előkerült késnyél egy ülő majmot ábrázol, amely a térdén tart egy kigöngyölt tekerceset, a nyél alján a latin *lego* („olvasok”) szó szerepel görög átírásban: ΛΕΓΩ (Dietrich 1998).

⁶³ Bilkei 1980, 81 no. 110, Pl. II. 110.

⁶⁴ Fünfschilling 2012, 185.

⁶⁵ Božič 2001, 28.

⁶⁶ Willi 2021, 33–38.

⁶⁷ Buconore 1993.

⁶⁸ Starac 2008, 935–936; Posner 2013, 200; Ammirati 2013, 10. n. 9.

8. kép: Zsinórról függő polyptychon Q. Aemilius Rufus síroltárán (CIL III 12895), Split, Arheološki muzej A 1771, a fotót készítette Tonći Seser.

A *codices ansati* említése előfordul L. Elvius Agrippa Szardínia szigetén előkerült rendeletében;⁶⁹ és számos ilyen „zsinórán lógó *polyptychon*” ábrázolása jelenik meg epigráfiai emlékeken szerte az egész Római Birodalomban.⁷⁰ Véleményem szerint azonban problémák vannak ezzel az azonosítással. Először is, régészeti kontextusban előkerültek már olyan bőrtokok, amelyeket írotáblák hordozására varrtak, de ezen nem volt nyoma sem fogantyúnak, sem zsinóros felfüggesztésnek.⁷¹ Legalább két ilyen leletet azonosítottak: egyet Vindolandában és egyet Vindonissában, és további lehetséges példák is akadnak az Egyesült Királyságból.⁷² Ráadásul a zsinórról függő *polyptychonok* többségénél jól láthatók az egymás mellé összefűzött táblák, ami azt jelenti, hogy ezeket nem rakták bőrtokba. Számos funerális emlékről tudunk azonban mind Nyugaton, mind Keleten, amelyek csattal ellátott, zsinórról lógó *polyptychonok*at ábrázoltak. Ezek különösen gyakoriak az iskolás gyerekek körében (pl. MAMA XI 376). A másik probléma az, hogy a latin *ansa* kifejezés szó szerinti jelentése „fogantyú”. Bár természetesen a hevedert vagy a függesztő zsinórt is felfoghatjuk fogantyúként, de ez az elnevezés jobban illik a fentebb

⁶⁹ CIL 10.7852 = ILS 5947 = FIRA I. 59, cf. Mommsen 1869.

⁷⁰ Buoconore 1993.

⁷¹ Willi 2021, 85–87.

⁷² Willi 2021, 85–87.

említett „zsanéros és szarvas” *codex*ekre.⁷³ Azért is fontos lenne ezt a kérdést tisztázni, mert a kódexforma eredete mindenképpen ide vezethető vissza.⁷⁴

A phrygiai kapusztéléken ábrázolt íróeszközök és íróanyagok számítógépes vizsgálatával sikerült kimutatni az egyes tárgyak statisztikai gyakoriságát. Természetesen ez alapján nem lenne helyes azt állítani, hogy „Phrygiában több írotáblát használtak, mint papirusztekercset”, hiszen az adatok értékelésénél más szempontokat is figyelembe kell venni, pl. a vallási kontextust (jóslás, jogi szöveg, „szent szövegek”), vagy a napi tevékenységekkel való összefüggéseket (nyilvántartás, tulajdoni okiratok, szerződések). Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek az eszközök – ahogyan a régebbi kutatás is vélte – általában a *paideiá*val függ össze. Phrygia lakói szemmel láthatóan nemcsak az oktatást és általában a „könyves műveltséget”, de az irodalmi alkotást is nagy becsben tartották. Talán ez teszi leginkább egyedivé ennek a térségnek az epigráfiai kultúráját. És ami a legérdekesebb: úgy tűnik, mindez nemcsak a pogányokra, hanem a keresztények többségére is igaz volt. A *codex ansatus*, illetve a *codex* „zsanérral és szarvval” ábrázolások esete pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy még korántsem tudunk mindent a kódexforma kialakulásáról, így további kutatásra lesz szükség ebben a kérdésben.

⁷³ Theodor Mommsen figyelemreméltó módon előre jelezte ezt a problémát: „*Codex ansatus* soll das mit Lochern zum Durchziehen der Fäden versehene Polyptychon bedeuten, obwohl *ansa* bekanntlich etwas ganz anderes heisst als Loch und für das Protokollbuch des Proconsuls das äusserliche Besiegeln und was dazu gehört nicht passt – die *septem sigilla* sind angemessen für Privaturkunden oder Privatcopien öffentlicher Urkunden, aber nicht für öffentliche Urkunden selbst” (Mommsen 1869, 170).

⁷⁴ Ammirati 2013.

Rövidítések

CIL	Mommsen, Theodor et al. (eds.): <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> (Berlinum 1863–)
FIRA	Riccobono, Salvatore – Arangio Ruiz, Vincenzo (eds.): <i>Fontes iuris Romani anteiustiniani I–III.</i> (Firenze 1940–1943)
ILS	Dessau, Hermann (ed.): <i>Inscriptiones Latinae selectae I–III.</i> (Berlinum 1892–1916)
Lupa	Harl, Friederike – Harl, Ortoolf: lupa.at (<i>Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern</i>)
MAMA	Calder, William Moir et al. (eds.): <i>Monumenta Asiae Minoris Antiqua.</i> (London et al. 1928–)
P.Oxy.	Grenfell, Bernard Pyne et al. (eds.): <i>The Oxyrhynchus Papyri</i> (London 1898–)
SEG	Hondius, Jacobus Johannes Ewoud et al. (eds.): <i>Supplementum epigraphicum Graecum</i> (Amsterdam 1923–)
SGO	Merkelbach, Reinhold – Stauber, Josef (Hrsg.): <i>Steinepigramme aus dem griechischen Osten</i> (München et al. 1998–2004)
TAM	Kalinka, Ernst et al. (eds.): <i>Tituli Asiae Minoris</i> (Vindobona 1901–)
W	Waelkens 1986

Bibliográfia

- Agosti, Gianfranco 2020. Greek metrical inscriptions, classical paideia and identity in Late Antiquity. In: María-Paz de Hoz – Juan Luis García Alonso – Luis Arturo Guichard Romero (eds.): *Greek Paideia and Local Tradition in the Graeco-Roman East* (Colloquia Antiqua, 29.) Leuven: Peeters, 217–232. (<https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26hn4.17>)
- Alföldy, Géza 2000. Das neue Edikt des Augustus aus el Bierzo in Hispanien. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 131: 177–205.
- Ammirati, Serena 2013. The use of wooden tablets in the ancient Graeco-Roman world and the birth of the book in codex form: some remarks. *Scripta* 6: 9–15.
- Aubert, Jean-Jacques 2004. De l’usage de l’écriture dans la gestion d’entreprise à l’époque romaine. In: Jean Andreau – Jérôme France – Sylvie Pittia (eds.): *Mentalités et choix économiques des Romains* (Scripta Antiqua, 7). Pessac: Ausonius Éditions, 127–147. (<https://doi.org/10.4000/books.ausonius.9999>)

- Avram, Alexandru 2009. Le traité et sa publication: serments, tables de bronze et copies affichées sur des stèles. *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 20: 211–232. (<https://doi.org/10.3406/ccgg.2009.1701>)
- Badel, Christophe – Le Roux, Patrick 2011. Tessères et tabulae dans l'espace domestique. In: Mireille Corbier (ed.): *L'Écriture dans la maison romaine*. Paris: De Boccard, 167–188.
- Belayche, Nicole 2006. Les stèles dites de confession: une religiosité originale dans l'Anatolie impériale? In: Lukas de Blois – Peter Funke – Johannes Hahn (eds.): *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire* (Impact of Empire, 5). Leiden: Brill, 66–81. (https://doi.org/10.1163/9789047411345_007)
- Belayche, Nicole 2013. Functions of Writing in the Religious Epigraphy of Roman Anatolia: From Monumentum to Efficacious Writing. *Revue de l'histoire des religions* 230(2): 253–272. (<https://doi.org/10.4000/rhr.8114>)
- Bellamy, Rufus 1989. Bellerophon's Tablet. *Classical Journal* 84(4): 289–307.
- Bevilacqua, Gabriella 2012. Il libro Basilidiano. In: Rosanna Friggeri – Maria Grazia Granino Cecere – Gian Luca Gregori (eds.): *Terme di Diocleziano. La collezione epigrafica*. Milano: Mondadori, 596–599.
- Bilkei Irén 1980. Römische Schreibgeräte aus Pannonien. *Alba Regia* 18: 61–90.
- Birt, Theodor 1907. *Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchungen zum antiken Buchwesen*. Leipzig: Teubner.
- Bowden, Andrew M. 2020. *Desire in Paul's undisputed epistles. Semantic observations on the use of epithymēō, ho epithymētēs, and epithymía in Roman Imperial Texts* (WUNT II, 539). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Bowman, Alan K. – Thomas, David J. 1983. *Vindolanda: The Latin Writing Tablets*. (Britannia Monograph Series, 4). Chesterholm: Society for the Promotion of Roman Studies.
- Božič, Dragan 2001. Notes sur les plumes à écrire romaines. *Instrumentum* 14: 27–28.
- Božič, Dragan – Feugère, Michel 2004. Les instruments de l'écriture. *Gallia* 61: 21–41. (<https://doi.org/10.3406/galia.2004.3185>)
- Brixhe, Claude 1999. Individu, langue et communauté sociale: á propos des confessions paiennes du Moyen Hermos. In: Carlo Consani – Luisa Mucciante (edd.): *Norma e variazione nel diasistema greco. Atti del Quarto Incontro Internazionale di Linguistica Greca*. Alessandria: Dell'Orso, 101–118.
- Brusin, Giovanni 1941. *Nuovi monumenti sepolcrali di Aquileia*. (Associazione Nazionale per Aquileia, Quaderni, 1). Venezia: Le Tre Venezie.

- Buckler, William H. – Calder, William M. – Cox, Christopher William M. 1928. Asia Minor, 1924: V.–Monuments from the Upper Tembris Valley. *Journal of Roman Studies* 18: 21–40. (<https://doi.org/10.2307/296042>)
- Buoconore, Marco 1993. Il primo esempio di stele codex-ansatus. *Scrittura e civiltà* 17: 309–315.
- Chaniotis, Angelos 2002. The Jews of Aphrodisias: New Evidence and Old Problems. *Scripta Classica Israelica* 21: 209–242.
- Chiricat, Édouard 2013. The ‘crypto-Christian’ inscriptions of Phrygia. In: Peter Thonemann (ed.): *Roman Phrygia*. Cambridge: Cambridge University Press, 198–214. (<https://doi.org/10.1017/CBO9781139381574.010>)
- Cohon, Robert 2010. Tools of the Trade: A Rare, Ancient Roman Builder’s Funerary Plaque. *Antike Kunst* 53: 94–100.
- De Hoz, María Paz 2006. Literacy in Rural Anatolia: The Testimony of the Confession Inscriptions. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 155: 139–144.
- Dietrich, Hanns 1998. Ein römisches Klappmesser aus Steinheim. In: Ingeborg von Quillfeldt (Hrsg.): *Das archäologische Jahr in Bayern 1998*. Stuttgart: Theiss, 96–100.
- Drew-Bear, Thomas – Herrmann, Peter – Eck, Werner (1970): *Sacrae Litterae*. *Chiron* 7: 355–384.
- Drew-Bear, Thomas 1978. *Nouvelles inscriptions de Phrygie* (Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia, 16). Amsterdam: Zutphen.
- Drew-Bear, Thomas 1979. The city of Temenouthyrai in Phrygia. *Chiron* 9: 275–302.
- Eckardt, Hella 2018. *Writing and Power in the Roman World: Literacies and Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press. (<https://doi.org/10.1017/9781108284172>)
- Eck, Werner 2014. Documents on Bronze: A Phenomenon of the Roman West? In: John Bodel – Nora Dimitrova (eds.): *Ancient Documents and their Contexts*. (Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy, 5). Leiden: Brill, 125–151. (https://doi.org/10.1163/9789004273870_010)
- Eckardt, Hella 2018. *Writing and Power in the Roman World: Literacies and Material Culture*. Cambridge–New York: Cambridge University Press. (<https://doi.org/10.1017/9781108284172>)
- Eckardt, Hella 2021. Securing and transporting documents – the archaeological evidence for capsae librariae revisited. In: Claire Leger – Stéphanie Raux (eds.): *Des objets et des hommes. Etudes offertes à Michel Feugère* (Monographies Instrumentum, 71). Paris: Mergoïl, vol. 1. 463–472.

- Felle, Antonio E. 2006. *Biblia Epigraphica. La Sacra Scrittura nella documentazione epigrafica dell'Orbis Christianus Antiquus (III-VIII secolo)*. Bari: Edipuglia.
- Frier, Bruce W. 1979. *Libri annales pontificum maximorum: The Origins of the Annalistic Tradition* (Papers and Monographs of the American Academy in Rome 27). Rome: American Academy in Rome.
- Fünfschilling, Sylvia 2012. Schreibgeräte und Schreibzubehör aus Augusta Raurica. *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst* 33: 163–236.
- Gamble, Harry Y. 2012. The book trade in the Roman Empire. In: Charles E. Hill – Michael J. Kruger (eds.): *The Early Text of the New Testament*. Oxford: Oxford University Press, 23–36. (<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199566365.003.0002>)
- Gibson, Elsa 1975. Montanist epitaphs at Usak. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 16(4): 433–442.
- Gibson, Elsa 1978. *The “Christians for Christians” Inscriptions of Phrygia: Greek Texts, Translation and Commentary* (Harvard Theological Studies, 32). Missoula, MT: Scholars Press.
- Grüll Tibor 2021. With spiritual writings and Homeric words. A Hypsistarian soothsayer in fourth-century Phrygia. *Chiron* 51: 355–385. (<https://doi.org/10.1515/9783110742770-011>)
- Grüll Tibor 2023. Representations of writing tools and materials on Phrygian door stelae. In: Tibor Grill (ed.): *Representations of Writing Materials on Roman Funerary Monuments. Text, Image, Message* (Archaeopress Roman Archaeology, 104). Oxford: Archaeopress, 96–114. (<https://doi.org/10.2307/jj.8501577.8>)
- Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő 2024. The iconographic motif of book-scrolls on funerary reliefs in Noricum. In: Gabrielle Kremer – Eduard Pollhammer – Julia Kopf – Franziska Beutler (Hrsg.): *Zeit(en) des Umbruchs. Akten des 17. Internationalen Kolloquiums zum provinzialrömischen Kunstschaffen Wien – Carnuntum, 16.–21. Mai 2022* (Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften 64). Wien: Holzhausen Verlag, 445–456.
- Haran, Menahem 1996. Codex, pinax and writing slat. *Scripta Classica Israelica* 15: 212–222.
- Haspels, (Caroline Henriette) Emilie 1971. *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, vols. 1–2. Princeton: Princeton University Press.
- Houston, George W. 2009. Papyrological Evidence for Book Collections and Libraries in the Roman Empire. In: William A. Johnson – Holt N. Parker (eds.), *Ancient Literacies. The Culture of Reading in Greece and Rome*. Oxford: Oxford University Press, 233–267. (<https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199793983.003.0010>)

- Houston, George W. 2015. *Inside Roman Libraries. Book Collections and Their Management in Antiquity*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. (<https://doi.org/10.5149/northcarolina/9781469617800.001.0001>)
- Johnson, Gary J. 1994. A Christian business and Christian self-identity in third/fourth century Phrygia. *Vigiliae Christianae* 48(4): 341–366. (<https://doi.org/10.1163/157007294X00078>)
- Kelp, Ute 2013. Grave monuments and local identities in Roman Phrygia. In: Peter Thoenemann (ed.): *Roman Phrygia. Culture and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 70–94.
- Kelp, Ute 2015. *Grabdenkmal und lokale Identität. Ein Bild der Landschaft Phrygien in der römischen Kaiserzeit* (Asia Minor Studien, 74). Bonn: Habelt. (<https://doi.org/10.1017/CBO9781139381574.005>)
- Kileci, Şenkal 2020. A New Epigram in the Uşak Museum: The Relief Stele of Maximus. *Gephyra* 20: 143–151. (<https://doi.org/10.37095/gephyra.793785>)
- Launay, Robert 2016. *Writing Boards and Blackboards*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Lochman, Thomas 1991. Deux reliefs anatoliens au Musée des Beaux-Arts de Budapest. *Bulletin du Musée hongrois des beaux-arts* 74: 11–24. (<https://doi.org/10.3406/bmml.1991.1657>)
- Lochman, Thomas 2003. *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien*. Basel: Skulpturhalle Basel.
- Maionica, Enrico 1903. Antike Schreibrequisiten aus Aquileja. In: *Festschrift zu Otto Hirschfelds sechzigstem Geburtstag* (Beiträge zur Alten Geschichte und Griechisch-Römischen Alterthumskunde). Berlin: Weidmann, 360–368.
- Marichal, Robert 1992. Les tablettes à écrire dans le monde romain. In: Élisabeth Lalou (ed.): *Les tablettes à écrire de l'antiquité à l'époque moderne. Actes du colloque international du CNRS, Paris, Institut de France, 10-11 octobre 1990* (Bibliologia, 12). Turnhout: Brepols, 165–185.
- Meyer, Elizabeth A. 2004. *Legitimacy and Law in the Roman World. Tabulae in Roman Belief and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. (<https://doi.org/10.1017/CBO9780511482861>)
- Meyer, Elizabeth A. 2009. Writing paraphernalia, tablets, and muses in Campanian wall painting. *American Journal of Archaeology* 113(4): 569–597. (<https://doi.org/10.3764/aja.113.4.569>)

- Mitchell, Margaret M. 2018. Looking for Abercius: Reimagining Contexts of Interpretation of the 'Earliest Christian Inscription'. In: Laurie Brink – Deborah Green (eds.): *Commemorating the Dead: Texts and Artefacts in Context: Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials*. Berlin: De Gruyter, 303–336. (<https://doi.org/10.1515/9783110211573.4.303>)
- Mommsen, Theodor 1869. Zu dem Sardinischen Decret. *Hermes* 3(1): 167–172.
- Nicols, John 1980. *Tabulae patronatus: A Study of the Agreement between Patron and Client-Community*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*. 13. Berlin: De Gruyter, 535–561. (<https://doi.org/10.1515/9783110839739-012>)
- Nicols, John 2013. Civic patronage in Roman law. In: *Civic Patronage in the Roman Empire*. (Mnemosyne, Supplements, 365). Leiden: Brill, 207–237. (https://doi.org/10.1163/9789004261716_07)
- Payton, Robert 1991. The Ulu Burun writing-board set. *Anatolian Studies* 41: 99–106. (<https://doi.org/10.2307/3642932>)
- Peels, Saskia 2015. *Hosios: A Semantic Study of Greek Piety* (Mnemosyne Supplements, 387). Leiden: Brill.
- Pollini, John 2019. A Hellenistic Bronze Statuette of a Dwarf Artisan in the Metropolitan Museum of Art. In: Claus Dobiati – Friederike Fless – Eva Stauch (eds.): *Excellence: Studies in Honor of Olga Palagia* (Internationale Archäologie, Studia Honoria, 38). Rahden/Westf.: Marie Leidorf, 211–220.
- Ramsay, William Mitchell 1884. Sepulchral Customs in Ancient Phrygia. *Journal of Hellenic Studies* 5: 241–262. (<https://doi.org/10.2307/623708>)
- Ramsay, William Mitchell 1905. The book as an early Christian symbol. *The Expositor* 11(3): 209–224.
- Reuter, Marcus – Scholz, Markus 2004. *Geritzt und entziffert. Schriftzeugnisse der römischen Informationsgesellschaft* (Schriften des Limesmuseums Aalen, 57). Stuttgart: Theiss.
- Ricl, Marijana 1991. Hosios kai Dikaios. Premiere partie: Catalogue des inscriptions. *Epigraphica Anatolica* 18: 1–70.
- Roberts, Colin Henderson 1955. *The Codex* (Proceedings of the British Academy, 40). London: Geoffrey Cumberlege.
- Robinson, James M. 1975. On the Codicology of the Nag Hammadi Codices. In: Jacques E. Ménard (ed.): *Les Textes de Nag Hammadi. Colloque du Centre d'Histoire des Religions. Strasbourg, 23-25 octobre 1974* (Nag Hammadi Studies, 7). Leiden: Brill, 15–31. (https://doi.org/10.1163/9789004437142_005)

- Schnabel, Eckhard 2003. Divine tyranny and public humiliation: A suggestion for the interpretation of the Lydian and Phrygian confession inscriptions. *Novum Testamentum* 45(2): 160–188. (<https://doi.org/10.1163/15685360360623493>)
- Shear, Ione Mylonas 1998. Bellerophon talets from the Mycenaean world? A tale of seven bronze hinges. *Journal of Hellenic Studies* 118: 187–189. (<https://doi.org/10.2307/632241>)
- Skeat, Theodore Cressy 1995. Was papyrus regarded as «cheap» or «expensive» in the ancient world? *Aegyptus* 75(1–2): 75–93.
- Sourlas, Ilias 2020. *Literarische Ostraka, Holz- und Wachstafeln*. Berlin: Logos Verlag.
- Szabó Csaba – Szabó Ernő – Cociş, Horatiu – Şuteu, Călin – Scrobotă, Paul 2022. Digitising a Roman tabula cerata from Alburnus Maior (Roşia Montana, jud. Alba/RO). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 52(4): 521–544.
- Staab, Gregor 2018. *Gebrochener Glanz. Klassische Tradition und Alltagswelt im Spiegel neuer und alter Grabepigramme des griechischen Ostens* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 130). Boston–Berlin: De Gruyter. (<https://doi.org/10.1515/9783110597394>)
- Stange, Patrick Daniel 2022. *Partakers in Paideia: Representations of Literacy in the Epigraphy of Christians in Central Asia Minor*. Ph.D. diss. University of Toronto.
- Starac, Alka 2008. Volumen, stilus, codex ansatus. Examples from Istria. In: Christiane Franek – Susanne Lamm – Tina Neuhauser – Barbara Porod – Katja Zöhrer (Hrsg.): *Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag* (Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz, 10). Wien: Phoibos.
- Strubbe, Johan H. M. 1975. A group of imperial states in Central Phrygia. *Ancient Society* 6: 229–250.
- Swift, Ellen 2017. *Roman Artefacts and Society: Design, Behaviour, and Experience*. Oxford: Oxford University Press. (<https://doi.org/10.1093/oso/9780198785262.001.0001>)
- Thonemann, Peter 2014. Poets of the Axylon. *Chiron* 44: 191–232.
- Turner, Eric G. 1977. *The Typology of the Early Codex*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. (<https://doi.org/10.9783/9781512807868>)
- Uzunoğlu, Hüseyin 2019. Phrygia'dan Bir Grup Yeni Mezar Steli. *Mediterranean Journal of Humanities* 9(1): 377–385. (<https://doi.org/10.13114/MJH.2019.469>)
- Vessey, Mark 2004. Sacred letters of the law: the emperor's hand in late Roman (literary) history. *Antiquité Tardive* 11: 345–358. (<https://doi.org/10.1484/J.AT.2.300268>)
- Waelkens, Marc 1977. Phrygian votive and tombstones as sources of the social and economic life in Roman antiquity. *Ancient Society* 8: 277–315.

- Waelkens, Marc 1986. *Die Kleinasiatische Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Weinreich, Otto 1912/1969. Theoi epekooi. *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 37: 1–68. [= id. 1969. *Ausgewählte Schriften: vol. 1: 1907–1921 (Philologische Schriften)*. Amsterdam: B.R. Grüner, 131–195.]
- Weisweiler, John 2012. Inscribing Imperial Power: Letters from Emperors in Late-Antique Rome. In: Ralph Behrwald – Christian Witschel (Hrsg.): *Rom in der Spätantike. Historische Erinnerung im städtischen Raum* (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, 51). Stuttgart: Steiner, 309–330.
- White, Peter 2009. Bookshops in the literary culture of Rome. In: William A. Johnson – Holt N. Parker (eds.): *Ancient Literacies. The Culture of Reading in Greece and Rome*. Oxford: Oxford University Press, 268–287. (<https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199793983.003.0011>)
- Wiegand, Theodor 1911. Inschriften aus der Levante II. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 36: 287–301.
- Willi, Anna 2021. *Writing Equipment* (Manual of Roman Everyday Writing, 2). Nottingham: LatinNow.
- Wiseman, Donald J. 1955. Assyrian writing-boards. *Iraq* 17(1): 3–13. (<https://doi.org/10.2307/4241713>)
- Zaccaria, Claudio 2009. Novità sulla produzione lanaria ad Aquileia. A proposito di una nuova testimonianza di purgatores. In: Angela Donati (ed.): *Opinione pubblica e forme di comunicazione a Roma: il linguaggio dell'epigrafia: atti del Colloquio AIEGL-Borghesi 2007* (Epigrafia e antichità, 27). Faenza: Fratelli Lega, 277–298.